

1917 йил 27 февралда Петроградда бўлган демократик инқилоб Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Туркистонда янги жамият куртакларини шакллантириш учун ҳаракат бошланиб кетди. Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўлка мухторияти масаласи асосий масала бўлиб қолди. Туркистонга мухторият мақомини бериш гоёси нафақат демократик зиёлилар орасида, ҳатто оддий одамлар ўртасида ҳаманча оммалашган эди. 1917 йилнинг март-апрел ойлари ўлканинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Туркистон жаҳидлари, миллий зиёлилари ва ислом уламоларининг етакчилари бўлган Махмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Мунаввар Кори (1878-1931), Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев; 1882-1938), Фитрат (1886-1938), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Мустафо Чўкай (1886-1941), Мухаммаджон Тинишбоев (1879-1939), Шерали Лапин (1868-1919), Аҳмад Закий Валидий (1890-1970), Обиджон Махмудов (1858-1936) Ўлкада янги ташкил қилинган «Шўрои Исломия» (1917 йил март), Шўрои Уламо» (1917 йил июн), «Турон» Жамиятлари ва «Турк одами Марказияти (федералистлар) фиркаси» (1917 йил июл), «Иттифоқи мусулмин» (1917 йил сентябр) сиёсий партияларининг тўзлишида муҳим роль ўйнади. 1917 йил 7 апрелда Петрограддаги Муваққат ҳукумат қарори билан кадет Н.Н.Шчепкин раислигида Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Комитети ташкил қилинди. Комитет таркибига 9 киши кирган бўлиб, уларнинг тўрттаси Алихон Букейхонов (1868-1937), М. Тинишбоев, Садри Максудов, А. Давлетшинлар туркий халқлар вакиллари эди. Кейинчалик Туркистон Комитетининг таркиби ўзгартирилди. Жаҳидчилик 1917 йилда маърифатчилик ҳаракатидан сиёсий ҳаракат даражасига аллақачон кўтарилган эди. Ўша 1917 йилнинг ўзида тўрт марта Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойи ўтказилди. 1917 йил 16-23 апрелда Тошкентда бўлган I қурултойда демократик Россия таркибидан Туркистон Мухториятини ташкил этиш гоёси олға сурилди. Бу гоё Туркистон халқларининг ўз миллий давлатчилигини тиклаш йўлидаги дастлабки қадами эди.

Бутунтуркистон мусулмонлари I қурултойининг охири мажлисида Марказий раҳбар орган — Туркистон ўлка мусулмонлари Кенгаши (Краймуассовет) ташкил этилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Уни тузишдан асосий мақсад миллий озодлик ҳаракатига ташкилий ва марказлаштирилган хусусият касб этиш учун бир-бири билан тарқок алоқада бўлган жамият, кўмита ва иттифокларни бирлаштириш эди. Туркистон мусулмонлари Маркази Кенгашига Мустафо Чўкай раис, Валидий бош қотиб, Мунаввар Кори, Бехбудий, У. Хўжаев, О. Махмудов, Тошпулатбек Норбутабеков, Ислом Шоаҳмедов ва бошқалар аъзо қилиб сайланди. Мунаввар Кори ва Садриддинхон Шарифхўжа бошчилигида Тошкент кўмитаси тузилди. Шунингдек, Бехбудий раҳбарлигида Самарқанд ва Носирхон Тўра етакчилигида Фарғона бўлими ҳам ташкил топди. Марказий шуронинг органи сифатида «Нажот» (муҳаррири - Мунаввар кори), кейинчалик «Кенгаш» (муҳаррири — Валидий) газеталари чиқа бошлади. Шунингдек, 1917 йилда нашр қилинган «Улуғ Туркистон», «Турон» газеталарида мухториятчилик гоёси билан сугорилган мақолалар чоп қилинди. Шундай қилиб, 1917 йил баҳорида Туркистоннинг бирлиги ва яхлитлиги томон муҳим қадам ташланди. Тарихда илк марта Бутунтуркистон микёсида мусулмонлар қурултойи чақирилиб, унда туб халқларнинг мухторият томон қатъий интилиши, ўз анъаналари, урф-одатлари ва турмуш тарзини изчил туриб ҳимоя қилиши айтилди. Бу манфаатларнинг ифодачиси бўлган Миллий марказ — Туркистон мусулмонлари

Марказий Кенгаши ташкил этилди.

Афсуски, бирлашиш жараёнлари хар доим хам бир текис ривожланмади. Аср бошидан буён давом этаётган «жадид-кадим» низолари демократик харакат сафларида парчаланиш юз беришига олиб келди. Маълумки, 1917 йил 14 мартда Тошкентда «Шўрои Исломия» ташкил топган эди. Аксарияти жадидлардан иборат бу ташкилот аъзолари Туркистон мустакиллиги учун кураш олиб бордилар. 1917 йил июн ойида Мунаввар кори бошчилигидаги «Шурои Исломия» ташкилотидан «Шўрои Уламо» ажралиб чиқди. Шерали Лапин унинг Тошкент шуъбасига асос солди. Орадан кўп вақт ўтмай, Кўкон шахрида хам «Шўрои Уламо» жамияти тузилди. Лекин икки жамият ўртасида гоёвий ихтилофлар мавжуд бўлиб, улар бир-бири билан келиша олмасдилар. Чунки «Шўрои Уламо» жамияти дастурида ислом динининг анъанавий асослари бўйича иш кўришини маълум килса-да, аслида Лапин бошчилигидаги Тошкент уламочилари аввал рус монархияси, сўнгра большевизм гоёлари билан ўз харакатларини мувофиқлаштиришга беҳуда уриндилар. «Шўрои Уламо» жамияти ўз максадлари тарғиботи учун «Ал-Изох» журналинини чиқара бошлади (мухаррири - Абдумалик хожи Набиев) хар икки жамият ўртасида гоёвий кураш, хусусан, матбуот саҳифаларида авж олиб кетди. 1917 йил 10 сентябрда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонларининг II курултойи очилди. «Шўрои Исломия» ташаббуси билан чакирилган ушбу курултой хокимиятни ишчи, солдат ва дехкон депутатлари советларига беришга карши чиқди. Ушбу курултойда қабул килинган резолюцияларда миллий демократия ўзи тутадиган йўлнинг мухим асосларини биринчи марта катъий килиб айтди: ҳукумат демократик сиёсат юргизадиган бўлса, ана шундагина мусулмонлар бу ҳукуматда иштирок этадилар. Иккинчи курултойда фақат Миллий марказ - Туркистон мусулмонлари Марказий Кенгаши минтақадаги туб ерли аҳоли манфаатларини химоя килиши мумкин деган фикр катъий килиб кўйилди. 1917 йил 20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Козогистон мусулмонларининг кўрултойи «уламочилар» билан «Шўрои исломчилар» ўртасидаги узок бахсларга карамай, ниҳоят, келишиш ва муроса йўлини топди. Курултойда «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон» ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон минтақаси учун умумий бўлган «Иттифоқи муслимин» деган сиёсий партия тузишга қарор килинди.

Курултой ишидаги асосий масала Туркистон ўлкасининг бўлажак сиёсий тузумини белгилаш эди. Ўша пайтда Тошкентда нашр килинган «Улуг Туркистон» газетасида ёзилишича, «Курултой Мулла Мухаммадхўжа эшон ва Мулла Сиддикхўжа эшонларнинг бошқарув шакли хақидаги нутқларини тинглаб, дуо-ю ижобат ила Туркистон Мухториятини тайин этишга жазм килди». Курултой мухториятга «Туркистон Федератив Республикаси» деган номни кўйиб, парламент республикаси асосида тузилажак бўлгуси давлат тузумининг бош тамойил ва меъёрларини белгилаб берди.

Шу тарзда Туркистонда мухторият ҳукумати юзага келмасдан анча олдин жамиятнинг кенг катламлари вакиллари, илгор зиёлилар бу харакатда фаол катнашиб, унинг пойдеворини яратишга замин хозирладилар.

1917 йил 25 октябрда (янги сана билан 7 ноябрда) курул кучига таянган В.И. Ленин бошчилигидаги большевиклар (коммунистлар) Петроградда Муваққат ҳукуматни ағдариб ташлаб, хокимиятни зўравонлик йўли билан эгаллашди. Россиянинг марказида юз берган воқеаларнинг акс-садоси орадан кўп ўтмай Туркистонга хам етиб келди. 28 октябрда Тошкентнинг янги шаҳарида европалик ишчилар ва солдатлар большевикларнинг куткуси билан курулли тўқнашувларни бошлаб юборилди. Улар генерал Коровиченко

кисмларидан устун келдилар. 1 ноябрда Коровиченко ва Муваккат ҳукуматнинг Туркистон Комитети камокка олинди. Тошкентда зуравонлик йўли билан совет режими ўрнатилди.

Хужжатларнинг гувоҳлик беришича, 1917 йилнинг кузига келиб, ўлка шаҳарлари, вилоятлари ва уездларида аҳолининг ҳокимиятни советларга ўтишини талаб қилувчи фаол чиқишлари кузатилмаган. Аксинча, жойлардан келиб турган хабарлар ва телеграммаларда Муваккат ҳукуматни қўллаб-қувватлаш ҳақида гапирилган экан, большевиклар ва бошқа экстремистларнинг ҳокимиятни советларга бериш ҳақидаги талаблари фош этилар, мамлакат тақдирини қиладиган Таъсис Мажлисини чақириш маъқулланарди. Демак, 1917 йил ноябр ойининг бошида большевиклар факатгина курул кучига таянган холда Тошкент шаҳрида ҳокимиятни қўлга киритишди. Бу ҳолни архивларда сакланиб қолган ўша даврга оид қўллаб расмий хужжатлар ҳам исботлайди. Туркистон республикаси раҳбарларидан бири кейинчалик қуйидаги фикрни эътироф этишга мажбур бўлган эди: Туркистон бир неча ўн йиллар мобайнида чоризм мустамлакаси бўлиб келди ва бу гоё барча ижтимоий кайфият ва муносабатларда ўзининг учмас мухрини қолдирди. Самодержавие томонидан олиб борилган мустамлакачилик кайфияти ва сиёсати амалдорлар ва хизматчи унсурлардан ташқари хатто рус темирйулчиларига ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Шунинг учун тўнтаришнинг бошидаёқ, совет ҳокимиятини бу ерда фақат рус кишилари амалга оширди. Туб аҳолидан эса мустамлакачи маҳаллий ҳокимиятга алоқадор кишиларгина унда қатнашиши мумкин бўлиб, туб аҳолининг қолган қисми учун бу гоё бегона ва тушунарсиз эди».

1917 йил 15-22 ноябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган ўлка ишчи, солдат ва дехкон депутатлари Советларининг III съездида 15 кишидан иборат ҳукумат—Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети тузилди, унда 8 ўрин сул эсерларга, 7 ўрин большевиклар билан максималистларга берилди. Бирок ҳукумат фақат европаликлардан иборат бўлди. Туркистон ХКС раиси лавозимини қасби чизмачи бўлган большевик Ф. Колесов эгаллади, ҳарбий комиссар қилиб извошчи Перфильев, бошқа комиссарлик лавозимларига ҳам шунга ўхшаганлар тайинландилар. Ҳукумат таркибига туб аҳоли вакиллари билан битта ҳам вакил киритилмади. Бу тасодифий ҳол эмас эди. Туркистонда сўл инқилобий сиёсий гуруҳлар, уларнинг намояндаларидан тузилган ҳукумат, биринчи галда большевиклар моҳиятан чоризм мустамлакачилик сиёсатига амал қилдилар. Шу билан бирга октябр тунтаришидан кейин Россияда бўлгани сингари, Туркистонда ҳам инқилобий ақидаларга, энг аввало синфийлик тамойилларига амал қилинди. Асосий инқилобий куч — пролетариат ва камбағал дехконлар, аҳолининг бошқа қатламлари эса реакция ва эксплуататор гуруҳлар деб эълон қилинди. Мулкдорлар — эксплуататорлар, эзувчилар; миллий зиёлилар, ўқимишли, обрў-эътиборли халқ вакиллари — миллий буржуазия қорчалонлари ва малайлари; ислом дини раҳнамолари — реакция қатлам деб, уларга қарши аёвсиз кураш бошлаб юборилди. Туркистон ўлкасидаги дастлабки совет ҳукуматининг зиддиятли таркиби минтақада европалик аҳоли ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган эди. «Туркистондаги мустамлакачилик хатто совет ҳокимияти тараккиётининг бутун бир йўналишини белгилаб берди», деб кейинчалик тан олган эди Г. Сафаров.

Маҳаллий миллатларнинг сиёсий жараёнга аралаштирилмаганлиги ўлка халқларининг совет ҳокимиятига бўлган ишончсизлигини янада қучайтирди. Хатто Туркистондаги европалик аҳолининг демократик қатламлари ҳам большевиклар ва сул эсерларнинг бундай маккорона сиёсатига қарши чиқдилар. Ҳукумат тузишда улуг давлатчилик

шовинизми акидаларига амал килинганлиги янги хокимиятнинг сиёсий фаолиятини олдиндан белгилаб берди.

Хокимият большевиклар кўлига ўтиши билан ўлкада Муваккат ҳукуматнинг барча бўгинлари тугатилиб, ўрнига аввало жазо органлари ва совет бошқарув тизими ўрнатилди. Бу тасодифий ҳол бўлмасдан, большевиклар ҳукмронлиги нафакат ағдарилган синфлар, балки большевиклар билан келишмайдиган маҳаллий аҳолининг катта қисми устидан зўравонлик ўрнатилгандагина сақланиб қолиши мумкин эди. Туркистон ХКС 1917 йил 28 ноябрда ўлкада кизил гвардия бўлинмалари тузиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу бўлинмалар совет режими ва большевикларга қарши кўтарилган дастлабки стихияли чиқишларни бостиришда фаол иштирок қилди. Шу вақтнинг ўзида Бутунроссия Фавкулудда комиссия (чека) органлари ва инқилобий трибуналлар ташкил этилди. Пролетариат диктатурасининг бу жазо органлари озодлик ва демократияни бўғишда, ўзгача фикрлайдиган кишиларни йўқ қилишда муҳим қурол бўлди ва Ватанимизнинг янги тарихида ўзининг машъум асоратларини қолдирди. Туркистон ХКС 1917 йил охирида ўз қарори билан «Шурои Исломия» ва бошқа маҳаллий демократик ташкилотларни тарқатиб юборди. Бу ташкилотларнинг раҳбарлари кейинчалик Туркистон Мухторияти ҳукуматига қўшилдилар, айримлари истиклолчилик ҳаракатига гоявий раҳнамолик қилдилар. Шуниси характерлики, «Шўрои Уламо» ташкилотининг Тошкент шўбаси фақат 1918 йил 13 майда ёпиб қўйилди. Шундай қилиб, даставвал Россия марказида қарор топган совет режими Туркистон ўлкасида ҳам ўрнатилди. Зўравонлик ва халқларни эзишга қаратилган совет режими ўзининг илк қунларидан бошлаб Туркистондаги туб халқларга нисбатан мустамлакачилик сиёсатини юритди. Чор Россиясининг мустамлакачилик тизими совет Россияси даврида янада такомиллаштирилди. Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг фаолияти сиёсий партиялар тузилиши, улар томонидан дастурий ҳужжатлар қабул қилиниши Туркистонда миллий ҳаракатнинг кенг қулоч ёйганидан далолат беради. Бирок юқарида кўрсатиб ўтилганидек, Петрограддаги октябр тўнтариши оқибатида 1917 йил октябр-ноябр ойларида Туркистон ўлкасида, хусусан, Тошкент ва Кўконда юз берган воқеалар миллий озодлик ҳаракатини бутунлай бошқа йўналишдан кетишга мажбур қилди. 1917 йил 26-28 ноябрда Кўкон шаҳрида Туркистон ўлкамусулмонларининг фавкулудда IV қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой ишининг бутун тафсилотлари ўша давр газеталарига тарих учун муҳраб қўйилган.

Мустафо Чўкай қурултойни очар экан, Россия ва Туркистоннинг сиёсий ва иқтисодий аҳоли хусусида маълумот беради. Унинг айтишича, Марказда юз бераётган воқеалар, чекка ўлкаларни ва шу билан бирга Буюк миллий инқилобни қутқарув йўлларини мустақил муҳофаза этувини тақозо қилар. Октябр хунрезлигини бошдан кечирган Россия ва Туркистон ўз тақдирлари ҳақида мулоҳаза юритмоқлари лозим.

Маълумки, мусулмонларнинг ушбу нуфузли қурултойи ва унда қабул қилинган қарорлар узок йиллар давомида миллатчилар гуруҳининг йигинидан эълон қилинган буржуа мухторияти деб нотўғри талқин қилиб келинди. Ҳужжатлар эса ушбу ҳолнинг бутунлай акси бўлганлигини исботлайди. Масалан, Туркистон жаҳидларининг отаси саналган Бехбудий ўз маърузасида қурултойнинг Туркистон халқлари тарихида улкан ижобий, тарихий ҳодиса ва бурилиш даври эканлигини таъкидлаб, «Қурултойимиз қабул қилаётган қарорлар шунинг учун ҳам ахамиятлики, унда Туркистон аҳолисининг европалик вакиллари ҳам иштирок этмоқдалар», дейди. Бехбудий ва Обиджон Махмудов қурултой хайъатида мусулмонлар билан бир қаторда бошқа миллий гуруҳларнинг ҳам

вакиллари бўлишини ёқлаб чиқди.

Туркистонни бошқариш шакли уч кун давом этган курултойнинг диккат марказида турди. Бу масала муҳокамасида сўзга чиқганларнинг кўпчилиги Туркистоннинг мухтор республика деб эълон қилиниши ўлка аҳолисининг ижтимоий мақсадларидан келиб чиққан ва унга мос тушишини уқтирди. Мухторият ва мустақиллик эълон қилиш фикрини ҳамма қўллаб-қувватлади. Курултойда 1917 йил 27 ноябр (янги ҳисоб билан 10 декабр) куни кечкурун қабул қилинган қарорда шундай дейилади: «Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади, шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шаклларини Таъсис Мажлисига ҳавола этади». Курултой Туркистонда яшаб турган миллий озчилик ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилди.

28 ноябр (янги ҳисоб билан 11 декабр) да таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, Туркистон Мухторияти, деб аталадиган бўлди. Курултой ўша куни йигилишда Бутунроссия Таъсис Мажлиси чакирилгунга қадар ҳокимият Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллат) Мажлиси қўлида бўлиши керак, деб қарор қабул қилди. Курултойда Туркистон Муваққат Кенгаши аъзоларидан 8 кишидан иборат таркибда Туркистон Мухторияти ҳукумати тузилди. Ҳукуматнинг Бош вазири ҳамда ички ишлар вазири этиб Муҳаммаджон Тинишбоев сайланди. Ислоҳ Султон ўгли Шоаҳмедов — Бош вазир ўринбосари, Мустафо Чукай — ташқи ишлар вазири, Убайдулла Ҳўжаев - харбий вазир, Хидоятбек Юргули Агаев — ер ва сув бойликлари вазири, Обиджон Маҳмудов — озик-овқат вазири, Абдурахмон Ўрозаев — ички ишлар вазирининг ўринбосари, Соломон Абрамович Герцфельд — молия вазири лавозимларини эгаллади. Ҳукумат таркибида кейинчалик айрим ўзгаришлар юз берди. Мустафо Чўкай Бош вазир лавозимини бажаришга киришди. Вазирлардан уч киши олий маълумотли ҳуқуқшунос, икки киши Ўртача малакали ҳуқуқшунос эканлиги мухторият ҳукумати аъзолари билим даражасининг нақадар юқори эканидан далолат беради.

Курултойда 28 ноябр куни Туркистон Миллат Мажлиси очилиши тўғрисидаги қарор ҳам тасдиқланди. Миллат Мажлиси 54 нафар аъзодан иборат бўлиб, курултой қарорига биноан «36 нафар мусулмонлар ва 18 нафар гайри мусулмонлардан сайланадур. 36 мусулмон вакиллари Туркистоннинг 5 вилоятидан бўлиб: Фарғона — 10 нафар, Самарқанд — 5 нафар, Сирдарё — 9 нафар, Ёттисув — 6 нафар, Закаспий - 2 нафар; 4 нафар эса бутун Туркистон шаҳар думалари тарафидан тайин бўлурлар». 18 нафар ўрин эса ўлканинг европалик ташкилот ва фуқароларига, жумладан, темирўлчилар иттифоқи, ишчи ва солдат депутатлари совети, социал-демократлар, дашноқцутюн, ерлик жухудлар, яҳудийлар, эсерлар, украинлар, поляклар вакиллари ва бошқаларга берилиши кўзда тутилган эди. Демак, ташкил этилаётган ҳукумат таркибига турли сиёсий ва миллий гуруҳ вакилларининг катнашуви кўзда тутилди. Демократик руҳдаги миллий зиёлилар кўрултойда қабул қилинган дастурий ҳужжатларга ўзига ҳослиги билан ажралиб турадиган халқчил ва демократик гояларни киритишди. Курултой жараёнида Туркистон Миллат Мажлиси 32 кишидан иборат қилиб сайланди. «Шўрои Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин Миллат Мажлиси таркибига унинг раиси сифатида киритилган бўлса ҳам, аммо унинг ўзи бу тақлифни рад этди.

Курултой тугагач, 1 декабрда Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аъзолари (барча 8 киши) имзолаган маҳсус Мурожаатнома эълон қилинди. Ушбу Мурожаатномада

Туркистондаги барча аҳоли, ирки, миллати, дини, жинси, ёши ва сиёсий эътиқодларидан катъий назар, яқдиллик ва хамжихатликка даъват этилган эди.

Орадан кўп ўтмай Миллат Мажлиси томонидан тасдиқланган қонунлар эълон қилинди, шунингдек, янги ҳукумат мамлакат Конституциясини тайёрлаш учун таникли ҳуқуқшуносларни жалб қилди. «Эл байроғи», «Бирлик туги», «Свободний Туркестан», «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана» каби ҳукумат газеталари ўзбек, қозоқ ва рус тилларида нашр қилина бошланди. Аввал чиқаётган «Улуғ Туркистон» газетаси ҳам ўз саҳифаларида мухторият ҳукумати фаолиятига алоҳида ўрин бера бошлади. Нашр ишларини яхшилаш учун О. Махмудовнинг босмаҳонаси ҳукумат ихтиёрига ўтди. Мухторият ҳукумати миллий кўшинни ташкил қилишга киришди. 1918 йил бошида бу кўшин сафларида бир мингдан ортиқ аскар бўлган. Ҳарбий вазир Убайдулла Хўжаев иштирокида ўтказилган кўрик-парад вақтида аскарлар сони 2000 кишига етган. Бундан ташқари Кўконда тахминан шунча миршаблар бор эди. Ҳукумат иқтисодий соҳада 30 миллион сўм миқдорида ички заём чиқаришни йўлга қўйди. Чунки газеталарни нашр қилиш, мухторият кўшинларининг таъминоти ва ҳукуматнинг ички харажатлари учун маблағ зарур эди. Шунингдек, ҳукумат аъзолари очлик чанғалида қолган Туркистон аҳолисига Оренбург орқали галла қелтириш муаммосини ҳал қилиш учун ҳам амалий қадамлар ташлади. Туркистон Мухторияти ҳукумати қисқа муддат ичида халқ ўртасида катта эътибор қозонди. Янги ҳукумат фаолияти фақат Кўконда ёхуд Фарғона водийсида эмас, балки бутун Туркистон минтақасида яшаётган туб ерли халқлар томонидан қизгин қўллаб-қувватланди. Фитрат, Чўлпон, Ҳамза мухторият ҳукуматини алқаб, шеърлар битишди. Фитрат мухторият эълон қилинган 27 ноябр тунини «Миллий Лайлатул кадримиз» деб атади. Аллома Фитратнинг бу сўзларида олам-олам маъно мужассамлашган.

Туркистон халқининг мухторият учун олиб борган курашида 1917 йил 13 декабрда бўлиб ўтган фожияли воқеалар муҳим ўрин тугади. Ўша куни Тошкентда эски шаҳар аҳолиси «Мухтор Туркистон учун!» шиори остида тинч байрам намойишини ўтказди. Аммо Тошкент Советидаги большевиклар шаҳарда қуролли қуч билан тартиб ўрнатишга буйруқ берадилар. Оқибатда тинч намойиш қатнашчилари пулемётдан ўққа тутилди, эски шаҳарлик 16 киши ана шу тўқнашув қурбони бўлди.

Мухтор ҳукуматнинг халқ ўртасидаги обрў-эътибори ва нуфузи большевикларни ташвишга солиб қўйди. 1918 йил 19-26 январ (янги ҳисоб билан 1-8 феврал) да Тошкентда бўлган Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва дехқон депутатлари Советларининг фавқулодда IV съездида мухторият масаласи асосий ўринда турди. Съезд Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳалатда деб, ҳукумат аъзоларини қамокка олиш тўғрисида қарор чиқарди. Большевиклар ўзларининг бу қабих ва мудҳиш «хукми»ни амалга оширишга зудлик билан киришдилар.

30 январ (янги ҳисоб билан 12 феврал) да Туркистон ХКС мухторият ҳукуматини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Туркистон большевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг «Дашноқутюн» партияси аъзоларидан тузилган қуролли тўдалардан ҳам қенг фойдаланди. Уларга қарши дастлабки жангда мухториятнинг миллий кўшинидан ташқари кўқонлик тинч аҳоли вакиллари ҳам қатнашди. Асосан болта, чўкич, таёқ қўтарган халойиқнинг сони 10000 кишига етди. Шунга қарамай, қуролсиз бу кишилар қизил аскарларнинг Кўқон шаҳрига ҳужумини уч қун давомида қардондор қайтардилар. Шаҳар устига уч қун давомида тўплардан ёндирувчи снарядлар отилди. Мухторият кўшинининг тирик қолган қисми Қичик Эргаш

кўрбоши бошчилигида шаҳардан чикиб кетди. Туркистон Мухторияти ҳукумати кизил аскарлар ва дашноқларнинг конли хужумлари оқибатида ағдариб ташланди. Аммо Кўкон ва унинг атрофидаги тинч аҳолини талаш, ўлдириш авжига чиқди. Фақат Кўконнинг ўзида уч кун давомида 10000 киши ўлдирилди. Шаҳар буткул вайронага айлантилди. Ҳукумат бошлиги Мустафо Чўкай шаҳарни тарк этиб, яширинишга мажбур бўлди. Вазирларнинг айримлари ҳалок бўлди. Баъзиларини большевиклар қўлга олишди. «Улуг Туркистон» газетаси чуқур кайгу билан хабар берганидек, «20 (эски ҳисоб билан 7) феврал Хўканд (Кўкон) тарихининг энг даҳшатли куни эди. Арманилар айрича фаолият кўрсатганлар...». Газетадаги ушбу мақола «Кўкон хозир ўликлар шаҳри», деган даҳшатли ибора билан тугайди.

Нихоят, 1918 йил 22 (эски ҳисоб билан 9) февралда Кўкон шаҳридаги Рус-Осиё банки биносида большевиклар томонидан тайёрланган «тинчлик Шартнома» имзоланди. Туркистон Мухторияти ҳукумати атиги 72 кун умр кўрган бўлса ҳам, у эрксевар ҳалқимизни миллий мустақиллик ва истиклол учун курашга даъват этди. 1918 йилнинг эрта баҳорида аввал Фарғона водийсида, сўнгра бутун Туркистонда истиклолчилик ҳаракати бошланди. Аммо бу даврга келиб Туркистон Мухториятини тор-мор этиб, ўлкада яққа ҳукмрон бўлган, қурол ва зўравонликка таянган большевиклар минтақада советча андозадаги автономия (мухторият) ни ташкил этишга киришган эдилар. 1918 йил январ ойидаёқ большевиклар Туркистон Мухториятига қарши Туркистон автономиясини тузиш масаласини кўтаришган эди. Бу муаммо фақат Туркистон Советларининг V съездида (1918 йил 20 апрел - 1 май) ҳал қилинди. Съезд Россия Совет Социалистик Федерацияси таркибида Туркистон республикаси тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Туркистон республикасининг Марказий Ижроия Комитети (МИК) ва ХКС сайланди. Улар таркибига илк марта туб миллатларнинг вакиллари киритилди. Шунингдек, съездда саноат корхоналарини национализация қилиш ва бошқа айрим масалалар юзасидан қарорлар қабул қилинди. Шундай қилиб, совет Россияси таркибида Туркистон автоном республикаси ташкил қилинди.

Профессор Р.Т.Шамсутдинов